

4. Лазоренко Б. П. Парадоксальна реакція в соціально-психологічних технологіях опанування психотравми та ПСТР / Лазоренко Б. П. // Психологічна допомога особистості, яка переживає наслідки травматичних подій. м. Київ, ІСПП НАПН України, 2015. – С. 68–76.

Отримано 20.11.2015 р.

УДК 159.9:316.6

Леонова І.М.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, кандидат психологічних наук, (м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено проблемі масової міграції вимушених переселенців з Криму і Сходу України. Розглядаються негативні та позитивні чинники, що впливають на соціально-психологічну адаптацію вимушених мігрантів.

Ключові слова: мігрант, вимушений переселенець, культурний шок, ізоляція, депривація

Статья посвящена проблеме массовой миграции вынужденных переселенцев из Крыма и Востока Украины. Рассматриваются негативные и позитивные факторы, которые влияют на социально-психологическую адаптацию вынужденных мигрантов.

Ключевые слова: мигрант, вынужденный переселенец, культурный шок, изоляция, депривация

The article deals with the problem of mass migration of internally displaced persons from the Crimea and Eastern Ukraine. The article considers the negative and positive factors that affect social and psychological adaptation of forced migrants.

Keywords: migrant, displaced person, culture shock, isolation, deprivation

Актуальність проблеми дослідження. Згідно з даними ООН, у зв'язку із подіями в Україні 2014 р., кількість вимушених біженців і переселенців з Криму, Луганської та Донецької областей на сьогоднішній день складає 1 млн 230 тис. осіб. ЗМІ називають ще більшу кількість – 2,5 млн осіб (і це ще не остаточна їхня кількість!), що є рекордним значенням за останнє десятиліття в межах усієї Європи. Та попри те, що кримські та донбаські вимушені переселенці є переселенцями внутрішніми, що мало би істотно сприяти їхній соціальній адаптації та подальшому повноцінному життю, насправді вони знаходяться в положенні біженців у власній країні. У зв'язку із масштабною внутрішньою міграцією в Україні постало безліч соціальних проблем, які досі є не відрегульованими і залишаються актуальними, проте вимагають різнорівневих рішень, наприклад: статус переселенців, гуманітарна та медична допомога, житло, безробіття, шкільна освіта тощо. Все це безпосередньо чинить величезний тиск на людей, які у зв'язку із відносно мирними (Крим) або відверто військовими діями (Донбас) вимушені тікати із своїх будинків, переживаючи стрес, втрати, недовіру до власної країни, – і це на фоні ситуації соціально-правової та економічної нерівності, що деморалізує. Враховуючи все вищесказане, вивчення

° © Леонова І.М., 2015 р.

процесу соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців є надзвичайно актуальним.

Аналіз стану розробленості проблеми. У психологічній науці проблемам соціальної адаптації присвячені роботи Е.М. Авраамової, Л.А. Гордона, Л.В. Корель, Н.А. Милославської, А.В. Мудрика, М.В. Ромма тощо. На особливу увагу заслуговують роботи Г.С. Вітковської, В.В. Степанова та А.А. Сусоколова, які займалися безпосередньо проблематикою соціальної адаптації вимушених переселенців і біженців.

Дослідники В.А. Іваненко, Є.І. Петрова, Е.С. Шуршалова, С.В. Якимчук та ін. займалися питаннями соціального захисту біженців і вимушених переселенців. А от проблемам правового захисту даної категорії осіб були присвячені роботи Л.В. Андріченко, Є.В. Білоусова, Н.А. Вороніна, С.А. Ганнушкіна, В.І. Євтушенко, Г.І. Литвинова тощо.

Особливостями процесу психологічної та соціокультурної адаптації біженців і вимушених переселенців на нових територіях було присвячено роботи Г.Ф. Габдрахманова, В.В. Гриценко, В.К. Каліненко, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова.

Створенням цілісної науки «міграціології» займалися М.Б. Денисенко, В.А. Іонцев, В.І. Переведенцев, В.А. Тишков, Б.С. Хорєв, а питаннями прав та політичних уподобань вимушених мігрантів – Г.С. Вітковська, О.Д. Воробйова, А.Б. Громова, Є.В. Клинова, Т.М. Регент тощо.

У роботах Є.В. Назарової досліджено проблему способу життя емігрантів, В.С. Айрапетової – проблему міжетнічної взаємодії; у працях Б.Г. Жогіна, Т.Ф. Маслової, В.К. Шапавалова розкрито питання соціальної адаптації та інтеграції мігрантів у соціум.

А.Г. Асмолов, С.К. Бондирева, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова та ін. низку своїх робіт присвятили впливу фактору міграції на особистісні особливості.

Специфіці психотерапевтичної, корекційної роботи з мігрантами присвячені дослідження В.В. Гриценка, В.К. Каліненка, В.Н. Нікітіна, В.Н. Павленка, Г.У. Солдатової тощо.

Серед зарубіжних вчених проблемами вимушеної міграції займалися Г.С. Гудвін-Гілл і П. Невалайнен.

Мета статті: розглянути негативні і позитивні чинники, що впливають на процес соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів.

Виклад основного матеріалу. Доленосні зміни, що мали місце в українському суспільстві за останні два роки, спричинили не тільки прямі військово-політичні зіткнення, але й потужні соціально-економічні кризи та виражені етнічні конфлікти; все це неминуче призвело до істотних змін у настроях та світогляді людей, в їхньому способі життя, соціальних установках та психічних станах. Зазначене стосується не тільки власне мігрантів, вимушених переселенців, а й місцевого населення, яке безпосередньо контактує з ними.

Проблеми, з якими доводиться стикатися переселенцям, є не тільки соціальними та юридичними (нормативно-правове регулювання статусу, працевлаштування, переоформлення пенсії тощо), а й соціально-побутовими; насамперед це стосується житла та облаштування на новому місці проживання.

Очевидним є той факт, що багато біженців, вимушених переселенців, не були готові до поспішного виїзду з окупованих територій, також до цього не була

готова столиця і більшість регіональних і місцевих адміністрацій, оскільки досвіду розв'язання подібних проблем в Україні не було.

Таким чином, перед сучасним українським суспільством постає гостра і складна проблема соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців, а також проблема коадаптації місцевих громад (що приймають або вимушені приймати внутрішніх мігрантів).

Перед тим, як перейти до розгляду проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців, розглянемо власне сам феномен вимушеної міграції, що є складним і багатогранним процесом, в якому протягом останнього десятиліття стали чітко вираженими етносоціальні та етнополітичні детермінанти [9]. Для цього необхідно почати із визначення дефініцій.

Під *міграцією населення* (від лат. *migratio* – переселення) розуміється переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час [8].

Мігрант – особа, що здійснила переміщення на нове місце проживання на території своєї держави (тимчасове, сезонне, постійне) [1].

Вимушений переселенець – громадянин, що змінив місце проживання внаслідок вчиненого щодо нього або членів його сім'ї насильства або інших форм переслідування, або внаслідок реальній небезпеки стати об'єктом переслідування за ознакою расової чи національної приналежності [1].

Біженець – це особа, яка в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, громадянства, національності і т. п., знаходиться поза кордонами країни своєї громадянської належності та не може або не бажає користуватися захистом цієї країни [1].

Вимушена міграція – це сукупність територіальних переміщень, що пов'язані з постійною або тимчасовою зміною місця проживання людей з незалежних від них причин та, як правило, всупереч їхньому бажанню [9]; іншими словами – переміщення людей з метою пошуку безпеки та притулку [1]. В нашій статті як причина такої вимушеної міграції розглядається військово-політичне зіткнення, що стало розгортатися в Україні на початку 2014 р.

Нашу країну торкнулися обидва типи міграції: *зовнішня міграція* – виїзд українських громадян зі своєї країни в іншу країну на постійне місце проживання або на тривалий термін з надією на повернення, і *внутрішня міграція* – переміщення населення всередині території України.

Вивчаючи проблему вимушеної міграції населення, В.С. Айрапетов, І.Р. Балі та Г.С. Вітковська [2] запропонували розділити мігрантів на чотири групи: 1) біженці; 2) реальні вимушені мігранти; 3) вимушені мігранти страху; 4) переселенці.

Нас цікавить проблема соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, до яких відносяться такі категорії, як вимушені переселенці, біженці та шукачі притулку, тобто та група осіб, що зовсім недавно мігрували, перебувають на початковій стадії соціально-психологічної адаптації, і які зазнають значних труднощів у зв'язку із переселенням.

Проблема адаптації людини відноситься до кола найважливіших загальнотеоретичних проблем сучасної соціології.

Вперше термін «*адаптація*» (від лат. *adapto* – пристосовую) був використаний американськими соціологами У. Томасом і Ф.Л. Знанецьким для

характеристики соціальних процесів. Вони вважали, що процес адаптації завжди має соціальний характер і розкривається такими значеннями: пристосування, взаємодія, сходження, уживання [9]. А на думку таких постатей західної соціології, як Е. Дюркгейм, М. Вебер і Т. Парсонс, адаптація людини є її пристосуванням до суспільних норм і правил [6].

З поняттям адаптація тісно пов'язаний термін «*адаптивність*» – здатність суб'єкта (соціальної системи) здійснювати адаптацію; від того, наскільки врівноваженим є функціонування цілеспрямованої системи, що визначається мірою відповідності – невідповідності між цілями і результатами, що досягаються в процесі її діяльності, залежить адаптивність або неадаптивність особистості [9].

Слід відзначити, що негативний вплив на процес соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів можуть надавати як зовнішні чинники (умови зовнішнього середовища: політичні, економічні, культурні тощо), так і внутрішні – індивідуальні та особистісні особливості людини (мігранта).

У сучасному глобалізованому суспільстві, де інститут національного громадянства давно став обов'язковим атрибутом кожного дорослого індивіда (тут криється безсумнівний парадокс), вимушений мігрант опиняється поза межами громадянської приналежності. Отримання статусу переселенця легалізує його життя і наділяє його певними правами – на відміну від тих, хто такого статусу не отримав. Оскільки людина, що не належить до будь-якої держави, відчуває себе поза законом, це відбивається у її переживанні власного безправ'я, незахисності, вседозволеності по відношенню до неї. На питання «хто я?», що вона ставить сама собі, слідує відповідь: «ніхто»; з цього випливає порушення самоідентичності, невпевненість у собі, знижується самооцінка [9].

Ті форми, що знаходить вимушений мігрант для своєї адаптації, знаходяться у прямій залежності від причин його переселення, актуальних обставин і умов життя. Однією із вагомих змінних є установка мігранта на те, чи орієнтується він на міцну інтеграцію в новому середовищі, чи здатний зберегти свій спосіб життя, чи розглядає переселення як тимчасове, сподіваючись на повернення, або ж як постійне [7].

Разом з тим, вимушені мігранти стикаються із низкою житлово-побутових проблем. Серед них найбільш розповсюдженими є такі: придбання або оренда житла, отримання реєстрації, влаштування дітей в школи або в дитячі садки; найбільш гостро постає проблема працевлаштування. На нашу думку, через високе міграційне навантаження на ринку праці посилюється конкуренція і знижується заробітна плата, що безпосередньо спричиняє накопичення конфліктного потенціалу в місцевого населення.

Крім того, варто відзначити, що на успішність адаптації мігранта впливають уклад, звичаї, мова – культура загалом – того місця та його населення, куди він переїхав.

Важко не погодитися з тим, що однією із першочергових проблем для вимушених мігрантів є психологічні наслідки *соціальної депривації* та *ізоляції*.

Сучасна наука виділяє два аспекти дослідження соціальної депривації, які видаються важливими для розуміння психологічних проблем вимушених мігрантів: 1) соціальна ізоляція – недостатність контактів з навколишнім середовищем, що негативно впливає на психічний стан людини і механізми її соціальної адаптації, і в подальшому може призвести до самотності, депресії,

інших психічних розладів [9]; 2) розбіжності між очікуваннями і реальним станом ситуації, що призводить до фрустрації [3]. Виходячи з цього, можна говорити про те, що вимушені мігранти стикаються із проблемою прийняття або неприйняття їх тим соціальним оточенням, в яке вони вимушено потрапили, а також з високим ступенем фрустрації їхніх базових потреб.

На думку Г.У. Солдатової, ступінь переживання індивідом своєї соціальної депривації та ізоляції залежить від соціальних параметрів суспільства, що приймає, а також міграційної політики країни, що приймає, в цілому [9].

Ще однією проблемою адаптації вимушених мігрантів є взаємини між мігрантами та місцевими мешканцями, на що впливає: рольова і статусна структура (господарі і гості; ми – свої, вони – чужі); розселення мігрантів – дифузне або компактне; кількісне співвідношення мігрантів та місцевих; ступінь включеності мігрантів у суспільство (активні актори або пасивні спостерігачі); наявність соціальної ніші для мігрантів. Не останню роль грає й мігрантофобія – різновид ксенофобії, що проявляється з боку приймаючої громади та призводить до виникнення у вимушених переселенців ізоляціоністських установок і орієнтації на «своїх»; посилення таких настроїв може призвести, наприклад, до ефекту гетто [3].

Згідно з результатами дослідження Г.А. Габдрахманова [3], взаємостосунки між вимушеними мігрантами та місцевим населенням складаються не кращим чином через негативні уявлення по відношенню одне до одного. В очах місцевих мешканців вимушені мігранти представляються агресивними, дратівливими, недоброзичливими, пристосуванцями і нахабами; якщо мігрантам вдалося щось з собою привезти із нажитого майна, то у місцевих мешканців виникають почуття роздратування і заздрості, що неодноразово простежується у висловленнях на кшталт: «які ж вони вимушені переселенці, якщо живуть краще за нас». Натомість в очах вимушених мігрантів місцеві мешканці виглядають байдужими, лінивими, жадібними, продажними, лицемірними, заздрісними; тільки деякі із них відзначають позитивні якості місцевих: чуйність, порядність, добродушність тощо [9].

Ми вважаємо, що взаємне непорозуміння, недовіра, упередження і хибні уявлення є одними із провідних чинників, що впливають на складність соціокультурної адаптації з обох сторін, адже не тільки вимушені мігранти мають адаптуватися в нових умовах соціального оточення, але й місцеві мешканці мають адаптуватися до нової ситуації – ситуації прийому переселенців і спільного із ними проживання.

На думку В.С. Вітківської, відсутність конструктивних комунікацій та взаємодії з місцевими мешканцями призводить до появи дезадаптивних почуттів у вимушених мігрантів – відчуженості, ізоляції, непотрібності і даремності [9]. І навіть через певний час, коли основні побутові питання більш-менш вирішуються, вимушені мігранти переживають «почуття самотності», «брак дружніх стосунків», відчувають себе «чужими, зайвими, небажаними гостями», внаслідок чого навколо переселенців створюється «соціальний вакуум».

Таким чином, вимушені переселенці, переживаючи соціально-психологічні труднощі в процесі адаптації, можуть переживати «культурний шок», відчувають себе «іншими» в оточенні людей своєї ж національності. Дослідники А. Фернхейм і С. Бочнер визначали термін «культурний шок» як шок від нового; ситуацію, коли

досвід нової культури є несприйнятливим або навіть шокуєчим, оскільки може призвести до негативної переоцінки власної культури [5].

Антрополог К. Оберг [9] виділив такі складові «культурного шоку»:

- напруга, до якої призводять зусилля, що необхідні для досягнення необхідної психологічної адаптації;
- почуття втрати, позбавлення кола друзів і близьких, соціального статусу та власності;
- збій в цінностях та самоідентифікації;
- несподівана тривога від усвідомлення культурних відмінностей;
- почуття неповноцінності, безпорадності від нездатності «впоратися» з новим середовищем.

Ми вважаємо, що «культурний шок», що переживає вимушений мігрант, характеризується високим ступенем стресогенності і може викликати в нього різноманітні соматичні, фізіологічні та психічні дисфункції.

Наше припущення засноване на чисельних твердженнях самих мігрантів, які перебувають у стані стресу. Прикметними висловлюванням респондентів цієї категорії були такі: «перебування тут – повна морока»; «немає впевненості у майбутньому»; «немає перспектив у роботі»; «необхідно мати міцні нерви, для того щоб хоча б вижити»; «набридло постійно доводити, що ти українець, хоча і спілкуєшся російською мовою».

Ґрунтуючись на двох критеріях – характері адаптивної діяльності та часовій протяжності – В.В. Гриценко виявив три фази соціокультурної адаптації переселенців [4]:

1. Орієнтування – прояв «культурного шоку», що обумовлений втратою соціальних, міжособистісних, професійних і дружніх стосунків, професійною невитребуваністю, збоєм у соціальних ролях і самоідентифікації, що супроводжується депресивними станами у зв'язку із невідповідністю реальних обставин очікуваним можливостям.

2. Оцінка – оцінювання нового оточення, насамперед соціонормативної сфери та етнокультурних відмінностей спільноти, що приймає;

3. Сумісність – досягнення взаємної відповідності середовища, що приймає, та групи переселенців. Мігранти відчувають себе більш пристосованими і інтегрованими в життя нової спільноти. Депресія поступається місцем оптимізму, відчуттям впевненості і задоволення.

Незважаючи на безліч негативних факторів, які впливають на соціально-психологічну адаптацію вимушеного мігранта, виділимо чинники, що позитивно впливають на його адаптацію:

- наявність минулого адаптивного досвіду (зміна робочого місця, переїзд у нове житло тощо);
- освіта (на тільки наявність диплома, але й рівень розвитку здібностей, вміння, навички, готовності вчитися тощо);
- здатність ідентифікуватися в новому середовищі;
- наявність мети і мотивації.

Висновки: Процес соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів є однією із найважливіших складових міграційного процесу в цілому. Ті форми, які знаходить вимушений мігрант для своєї адаптації, знаходяться в прямій залежності від причин його міграції, об'єктивних та суб'єктивних умов середовища, що

приймає; таким чином, ефективність соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців залежить від зовнішніх і внутрішніх факторів.

У плані подальших досліджень досить актуальним буде дослідити напрями, форми і методи соціальної роботи із вимушеними переселенцями.

Список використаних джерел

1. Бутов В.И. Демография : Учебное пособие / В.И. Бутов / Под ред. В.Г. Игнатова. – Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону : Издательский центр «МарТ», 2003. – 592 с.
2. Витковская Г.В. Вынужденные переселенцы из ближнего зарубежья: проблемы интеграции в российский социум / Г.В. Витковская // Миграционные процессы после распада СССР. – М. : 1994. – Вып. 5. – С. 53–69.
3. Габдрахманова Г.Ф. Социокультурная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев в республике Татарстан : Монография / Г.Ф. Габдрахманова. – Казань : Институт истории АН РТ, 2003. – 148 с.
4. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В.В. Гриценко. – Ин-т психологии РАН. – М. : 2002. – 252 с.
5. Демографический ежегодник России: стат. Сборник / Госкомстат России. – М., 2001. – 405 с.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 573 с.
7. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. – М., 1997. – № 2. – С. 5–23.
8. Народонаселение: Энциклопедический словарь. – М., 1994. – С. 231.
9. Прокушева Н.В. Социальная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев в современном российском обществе : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Н.В. Прокушева. – Улан-Удэ, 2007. – 204 с.

Отримано 23.11.2015 р.

УДК 159.9:355.422

Мельник А.П. °

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та безпеки життєдіяльності (м. Луцьк)

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

В даній статті проводиться теоретичний аналіз положень, пов'язаних з психологічною реабілітацією, медико-психологічною реабілітацією, професійно-психологічною реабілітацією, соціально-психологічною реабілітацією. На досвіді безпосередньої реабілітаційної роботи з військовими, даються рекомендації по оптимізації реабілітаційного процесу.

Ключові слова: психологічна реабілітація, медико-психологічна реабілітація, професійно-психологічна реабілітація, соціально-психологічна реабілітація, військовослужбовці

В данной статье проводится теоретический анализ положений, связанных с психологической реабилитацией, медико-психологической реабилитацией, профессионально-психологической реабилитацией, социально-психологической реабилитацией. На опыте непосредственной реабилитационной деятельности с военнослужащими, даются рекомендации по оптимизации реабилитационного процесса.